

ד. חכמים ראשונים ואחרונים

בחתימת התלמוד ישנו עוד אלמנט, שאיננו יכולים לציין אותו כשיקול, מכיון שחכמים לא הזכירוהו, אך הוא נכון לעצמו. כל דיון מגיע בסופו של דבר למיצוי, כאשר אין מדובר במדע מדויק, אלא בתפיסה דתית ובהבנה של חוק אלהי. לא יתכן שכל דיון הלכתי ייאלץ לשוב לדון בנושאים שכבר מיצו אותם חכמים רבים במשך דורות רבים. ההלכה בנויה כאריח על גבי לבנה, כל דין מבוסס ומנומק בדין קודם לו, וכמעט בלתי אפשרי יהיה להגיע לפסק הלכה מוסכם ומבוסס, לו היינו צריכים לעסוק שוב ושוב ביסודות שכבר הסכימו עליהם קדמונים. לפיכך חתימת התלמוד אינה רק תוצר של הגלות, אלא גם תרומה מכריעה להלכה, מסגרת קבועה ובלתי משתנה, מונעת ספקות וויכוחים מיותרים.

החשש מפני תופעה שכזו חזר ועלה יותר מאלף שנים לאחר חתימת התלמוד, במאה ה-15. ישיבות בבל שנחשבו כפוסקות הלכה בלעדיות נחרבו כבר חמש מאות שנים קודם לכן, יהדות ספרד המבוססת גורשה ונשמדה, ובשטח ההלכה שרר בלבול נוראי, כפי שמתאר את הדבר בן התקופה, הפוסק הגדול שבכל הדורות, רבי יוסף קארו:

"ויהי כי ארכו לנו הימים, הורקנו מכלי אל כל, ובגולה הלכנו, וכמה צרות צרורות תכופות וצרות זו לזו באו עלינו, עד כי נתקיים בנו בעוונותינו ואבדה חכמת חכמים, ואזלת יד התורה ולומדיה, כי לא נעשית התורה כב' תורות אלא כתורות אין מספר לסיבת רוב הספרים הנמצאים בביאור משפטיה ודיניה. וגם כי הם עליהם השלום כוונתם היתה להאיר מחשבינו, נמשך לנו מתוך האור הטוב שנהנינו מהם ע"ה ספק ומבוכה רבה... ועלה בדעתי שאחר כל הדברים אפסוק הלכה ואכריע בין הסברות כי זהו התכלית להיות לנו תורה אחת ומשפט אחד", (בית יוסף, הקדמה לפירוש הטור).

הסבה המוצהרת לחיבור השלחן ערוך היא "היות התורה כתורות אין מספר", והצורך ב"תורה אחת ומשפט אחד", ההגיון מחייב שיש צורך להתכנס ולהכריע את כל הספקות והמחלוקות, בכדי ליצור תורה אחידה – שזאת בודאי הכוונה בנתינת התורה, משפט אחד לכל העם.

רבי יוסף קארו נטל על עצמו מלאכה עצומה, אותה מלאכה שעשה רב אשי – עם בית דין של מאות תלמידי חכמים, עשה רבי יוסף לבדו! אך בעוונותיו הרבה, לא סמך על שיקול דעתו לבד, והסתמך אך ורק על כללי הפסיקה הידועים והמוכרים. גם במקומות בהם נתקשה בדברי קודמים, לא מיהר לתקן את הדברים כפי דעתו, בכל מקום שיכל העתיק את לשונות הפוסקים שלפניו, ובפרט את לשון הרמב"ם. ובזכות דרך זהירה זו נתקבל חיבורו בכל ישראל.

למעשה כביר זה היו השלכות רבות, ואחת מהן היא ההגדרה "ראשונים", הפוסקים הראשונים שחיו לפני חיבור השלחן ערוך, ודבריהם נשקלו בין הפוסקים שעל פי דבריהם נוסד השלחן ערוך, הם בעלי משקל שונה מהבאים בדורות שאחריהם, ה"אחרונים".

לא נערכה "חתימת תקופת הראשונים" כשם שנערכה חתימת התלמוד, ולכן אין גבול ברור ואמיתי בין ראשונים לאחרונים. רבים מחכמי ישראל בתקופת ה"אחרונים" עדיין ראו לנכון לחלוק ולבטל לפעמים מדברי ה"ראשונים", את הבית יוסף אנו מוצאים לפעמים חולק על דברי הראשונים¹⁰, ובדרך כלל לא גדולי הראשונים. גדולים אחרים לעומת זאת, כדוגמת המהרש"ל¹¹, הש"ך¹²,

10 על הראב"ה (או"ח תקנ"ד), על הרוקח (יו"ד סי' מא ג, או"ח קסז), על הכלבו ועל האגור (יו"ד א), על הטור (יו"ד יז, וכן לט, וקעג' ד"ה ואפילו), על רבינו ירוחם (יו"ד ד), על הגאונים (סי' לג, וכיו"ב סי' כח וכד). על בעל הלכות גדולות (לו סי' ג), על שבלי הלקט בשם הגאונים (יו"ד סו), על הרשב"א (יו"ד כד וכן סד). על אגור בשם מהרי"ל (יו"ד צז), על רבינו יונה (או"ח קסט), על הטור (יו"ד רלט יד וש"ע), על המרדכי (יו"ד שמה) על התוספות (יו"ד שעה), על אבודרהם (או"ח קסז וכן רח), על האור זרוע (או"ח קס). על האגור בשם א"ז (או"ח קסב), על ארחות חיים (יו"ד עג), על הכלבו (או"ח קעה), על שבלי הלקט בשם העיטור (או"ח שיג). על הנמק"י (יו"ד שמה) על הכלבו (יו"ד שסז), על המרדכי בשם מהר"ם מרוטנברג (יו"ד שצב, ובש"ע השמיט הדין, אך הרמ"א בהג' ס"ב פסק כב"י ולא כמהר"ם). על הרשב"א (חומ"מ ז), על תרומת הדשן (חומ"מ לו ז), על ריב"ן ואו"ז (חומ"מ לט א בדה"ב), על המרדכי (חומ"מ עה ד ע"ש בדרכ"מ ג), על מהרי"ק (חומ"מ עז א), על רבינו ירוחם (חומ"מ קכט י), על בעל התרומות (חומ"מ קכט ח), על מהרי"ק (חומ"מ קנו): "דבריו תמוהין בעיני... ואע"פ שהפריז הרב על מדותיו... לא בשביל זה אמנע לכתוב הנראה לי דמלאכת שמים היא ואין משוא פנים בדבר". בחלק גדול מהמקרים האלו מגיעה דעתו לשלחן ערוך (ולפעמים ברמ"א, ראה למשל בחומ"מ קנה שמביא הב"י מדברי רבינו ירוחם בשם תשובות גאונים, תמה עליהם, וברמ"א סמ"ד הביא שתי דעות ב"י והגאונים).

11 המהרש"ל כותב: "ואף שהרמב"ם גדול בתורה הוא ואף הסמ"ג הביא ראייה לדבריו והראב"ד ג"כ לא השיגו לא אשא פנים לתורה, ובדקתי עד שידי מגעת", (שו"ת מהרש"ל סי' יד). ועל הרשב"א הוא כותב: "ומילתא פריקא היא כשמועה נידחת ע"כ היא נדחית", (שם). על בעל הטורים הוא אומר: "מה לי שהוא הסכים עם אביו (הרא"ש), אנו לא מסכימים עמו בדבר הלכה", (שם). וכן: "הטור טעה טעות גדולה", (שם סי' לג). "ושרי לי' מרי' לרב הגדול הרמב"ן", (ים של שלמה חולין פ"ח סד), "הרמב"ם חוץ לכבודו לא ירד לעמקה של הלכה", (חולין ז יח). בהקדמתו לספרו ההלכתי הגדול הוא כותב: "כל אחד בורר את שלו ועם ועם כלשוננו וסובר התורה ירושה היא למשפחות, ולא זו הדרך ולא זו העיר, ומימות רבינא ורב אשי אין קבלה לפסוק כאחד מן החכמים במקום שאין הכרע בתלמוד". וכבר כתב הנודע ביהודה: "רש"ל חולק על גדולי הראשונים כי לבו כלב הארי", (יו"ד יג).

12 הש"ך (יו"ד פו טו. וכן קכז יד) חולק על רש"י, ועל הרשב"א (פירוש הארוך לטור יו"ד סד), ועל התוס' וטור (יו"ד רלח יג). ועל הריב"ש (חומ"מ לד כח), על הרא"ש ורי"ז (לט לט), "בחינם דחה רשב"ם (חומ"מ מג כט), ועל הטור (חומ"מ עה יח), "אבא לסתור דברי הרא"ש ומרדכי והגמ' וסיעתם" (חומ"מ פא לד), "חוץ מכבוד תורתו של רמב"ן לא ירד לעומק..." (חומ"מ פא כב- ע"י תומים יז והגהות חכ"צ שהשיבו עליו), ועל תרוה"ד (חומ"מ פז טו, פז לה), "מהרי"ק והנמשכים אחריו

ה"פרי חדש"¹³, ה"שאגת אריה", היעב"ץ¹⁴, הגאון מוילנא¹⁵, בעל אור החיים¹⁶, ועוד¹⁷, לא נרתעו מלחלוק אף על גדולי הראשונים והפוסקים, כדוגמת הרי"ף והרמב"ם.

טועין בדבר משנה" (פז לח), וראה ש"ך חו"מ רנה ה: "תמהני מאוד על הרמב"ם והברטנורה והכסף משנה והתוס' דאישתמיטהו ש"ס ערוך פ' מרובה... אני תמה על הראב"ד שלא השיג על הרמב"ם בשני מקומות בהלכות מעשה הקרבנות ובהל' תמורה בזה וכן על התוס' י"ט ושאר מפרשי הרמב"ם שלא הרגישו בזה כלל ונמשכו אחריהם ואין ספק דאשתמיט לכולם הש"ס דמרובה הנ"ל שהבאתי ונ"ל לענין דינא...".

13 על הפרי חדש הקפידו לפעמים הבאים אחריו, ורבי יונתן איבשיץ כתב עליו בלשון לימודים: "ושגיאה כזו קרה להרב פר"ח לעוצם פלפולו וצווחים עליו בבי מדרשא, ונטל שכרו הואיל ולא שם מחסום לפיו לדבר גבוהה גבוהה נגד גדולי חקרי לב", (כרתי ופלתי, יו"ד נד ב). להגנתו של הפרי חדש יצא רבי יהודה לנדא, בעל "יד יהודה", מצאצאי הנודע ביהודה, שחי במאה ה-19, וכך הוא משיב על דברי ר"י איבשיץ: "וכמדומה שהפר"ח לא נענש ח"ו מחמת זה כי הוא דרך התורה ומצינו זה בכל גדולי קדמונינו ז"ל וכן בגדולי האחרונים, אך הוא היה לו עונש בצדו על מה שספר אחר מטתו של הפר"ח ז"ל", (יד יהודה יורה דעה נד, פירוש הארוך אות ג). רבי חיים בן עטר (בעל "אור החיים", שייחד חיבור הלכתי להתמודדות עם גישת הפר"ח) כתב בלשון חריפה יותר: "יצרו הטעהו לכתוב על הגאונים לישנא קלילא ממעוט כבוד אשר לזה לא צידד...", (פרי תאר סי' טו).

ומענין כי חכמי הספרדים הקפידו על בעל פרי חדש בעיקר על מה שמחין לחלוק על הבית יוסף, הרבה יותר מעל העובדה שהוא חולק ומבטל את דברי גדולי הראשונים, ומהם אף החרימו אותו על כך, (ראה שו"ת גינת ורדים יו"ד ג ג).

14 היעב"ץ לאורך כל חיבוריו, וראה דבריו בהקדמת פירושו לשו"ע או"ח (מור וקציעה): "הרמב"ם הוא היה הראשון שעלה בדעתו... מבלי הגיד לנו מאין לו זאת... וקבעוהו המון פוסקים מאוחרים להלכה מבלי סבה מוכחת ולא ראייה ומנין, עד שהגיע הדבר לידינו עלה בידינו סתירת דעת רמב"ם בלא ספק". ושם בסי' קע הוא כותב: "אגב שטפי' נזדמן לש"ע טעות כפול, והך טעותא הדרא וקפחתניהו לתלתא סבי דרי"ו ורשב"א נמי מטעו טעו בהכי, ומג"א בשם לבוש הפליג והוסיף טלאי ע"ג טלאי ובכדי טרחו".

15 כמתואר בהקדמת באור הגר"א לש"ע או"ח: "עסק בדברי הפוסקים ראשונים ואחרונים המה הגדולים אשר בעולם ולא פנה אל גדולתם להצילם מכל מכשול ושגיאה לתרץ דבריהם... באות אחת מדברי רז"ל דחה הרבה מדברי המחברים". כך למשל הוא כותב על דברי המהרי"ל (המובא ברמ"א יו"ד קעט): "ודבריו קשין כעשן לעיניים וכחומץ לשיניים לגנוב דעת המקום והבריות". שיטת לימוד זו המשיכה אצל תלמידיו, כך רבי חיים מוולוז'ין (ראה להלן), ר' דוד טעביל ממינסק בעל נחלת דוד (ראה למשל ברכות לו), בעל ה"גאון יעקב" (לאורך כל ספרו), ובעל "ברכת ראש", מנהגם לחלוק על דעות הראשונים להלכה.

16 כך חולק בעל אור החיים על הרא"ש (אור החיים ויקרא ט יא), על הריב"ש (שם לט כג), על התוספות (דברים כג), על הראב"ד (שמות ל כא), על הרמב"ן (שמות לט), על הרא"ש בשם רמב"ן (פרי תאר פא י), על הרשב"א (שם קט ג, קיג יב).

17 הב"ח חולק על הריטב"א (יו"ד לו ב), על הרא"ש (שם לא ס"ב), על ספר התרומה וסמ"ג (יו"ד קפז), על התוס' (תשובות ב"ח מא). הרמ"א (ד"מ יו"ד לד א) חולק על הרשב"א, ה"ט"ז (תרפז ס"ב) חולק על הר"ן, וכן על בעל האגודה (יו"ד א ו, וכן שלד א, רכא מב), ועל התשב"ץ (יו"ד ריח ג), על מהרי"ק (יו"ד רנו ד), ועל מהר"ם ורא"ש (יו"ד שצו ב "עצור במלין לא אוכל כי תלמוד ערוך

ובדור הקודם כותב רבי יוסף רחין (הגאון הרוגאטשובי): "אין לנו להוסיף על דברי רבותינו הגמ' והירושלמי והתוספתא רק להבינם ולא נישא פנים לשום אדם בעולם", (שו"ת צפנת פענח, סי' ע).

האחרונים מתנצלים על כך שהם נאלצים לשנות מדעת הראשונים, אך הם מחויבים לאמת כפי שהיא נראית בעיניהם:

❖ "לפי שהתוס' והרבה גדולים חלקו על רש"י מוכרח אני להאריך ואף שאני כדאי להכניס ראשי בין ההרים גדולים מ"מ הלא התורה מונחת בקרן זוית וראיות ברורות יתנו עידיהם ויצדקו", (ש"ך חו"מ עב ט).

❖ "ואע"פ שיש לומר שהריטב"א והריב"ש בקיאי טפי מנן בפירוש דברי הראשונים, הני מילי במילתא בלא טעמא, אבל במילתא דאיכא טעמא ואיכא למותיב מותבין, דלאו קטלי קני באגמא אנן", (רבי יוסף קארו, אבקת רוכל סי' קנה).

❖ "עומד אני בדעתי בכח דהתירא, שלא לישא פנים בדין חכמים שאני חולק עליהם בדין זה, כי אף שתלמידיהם או מיימיהם הכינו לנו... בתורה דכתיב בה אמת, הלא בלתי אל האמת עינינו... למעשה איני רואה את דברי מו"ר לסמוך עליו ועומד אני בדעתי ע"פ ראיות שהבאתי ואם כת"ר מפני השלום אינו בא לסתור דברי מו"ר הלא אני שמשתי את הכה"ג בהיותו במדינתנו ומחויבני בכבודו ומוראו כמורא שמים עאכ"ו, אבל אני שומר פי התלמוד הקדוש שהורנו הדרך הזה... אין לדיין אלא מה שענינו רואות, יאמר נא מר הייתכן לסמוך על פסקא דדינא דמו"ר דחזינא ב' פירכא טובא וכבר הוזהרתי מפי מורי קדוש ישראל רבינו הגדול הגאון החסיד מוילנא שלא לישא פנים בהוראה¹⁸", (רבי חיים מוולז'ין, "חוט המשולש" סי' ח וט).

הוא פסק זה לפע"ד שלא כדברי מהר"ם ולא כדברי הרא"ש במחילה מכבודם", התבואות שור חולק על הרמב"ם (נו"ב יו"ד ה), והחכם צבי חולק על המרדכי (תשובה צד). בעל נודע ביהודה (דגול מרבבה יו"ד לב), החוות דעת (קפט ו) חולק על הרא"ה, המעדני יו"ט (הל' ערלה סי' ב) חולק על הרא"ש, הקצה"ח על תוס' (לז ז, ועי' גם פה ג על הרשב"א, ועי' חת"ס חו"מ קסט ששיג על קצה"ח שדחה דברי הריטב"א, ובנתה"מ ס' י משיגו שחולק על הגאונים), ועוד רבים רבים. 18 קפידא מיוחדת היתה במדינת ליטא וגלילותיה שלא לחלוק על הגאון מוילנא. ראה בהקדמת ה"חיי אדם": "שמעתי דבת רבים עלי שהשגתי באיזה מקומות בח"א על מחותני רשכבה"ג הגר"א, ובלתי ספק שלא ידעו שכן דרך תוה"ק זה בונה וזה סותר ותלמיד חולק על הרב כמ"ש בש"ע". וכן בשו"ת משיבת נפש (מאת מוהר"ל מפלאצק) מתנצל כאשר הוא חולק על הגר"א: "ואם כי לא קם כמוהו מימות הקדמונים... לא יפלא ששיג פעוט ושכל שח ביגיעה רבה ועצומה מה שלא ישיג הענק דרך העברה בעלמא, והוא כלל גדול". וכן בחזו"א כלאים ג' כד חולק על הגר"א באימה, וראה יד יהודה יו"ד צא בארוך ס"ק לב: "ראיתי בחדושי הגר"א מוילנא כו' ולא ידענו מאי קאמר וודאי

❖ "באשר הראתי ספרי לאחד המיוחד מגדולי חכמי אשכנז השיבני כי תקעתי עצמי לדבר הלכה יותר מן הראוי לחלוק על גדולי הקדמונים... יכירו וידעו כל המעינים אם האמת אתי... ואם דברי התוס' מתנגדים קצת לכאורה וכן קצת פוסקים, מה הוי, רוח אל עשני, כמוני כמותם, ואני לא אמרתי קבלו דעתי הלכה למעשה רק לא אשא פני איש", (חוות יאיר סי' קנה).

❖ "אם לפעמים תמצא בספרי השגה על איזה חכם קדמון מרבנן קשישאי אשר קטנו עבה ממתני אל תתמה וכו' תורה היא וללמוד אני צריך וכן היא דרכה של תורה כמ"ש בתש"ו חו"י מותר לכתוב על איזה מחבר מן הראשונים שטעה כיון שמין האנושי לא ימלט מן הטעות", (ספר הברית, הקדמה).

❖ "הלכתי קצת בגדולות ונפלאות ממני וכתבתי במקומות רבות על מאורי השמים אשר היו לנו לעינים בעלי התו' ז"ל ותפשתי עליהם, ובמקומות מועטות גם על המאור הגדול רש"י ז"ל... אף כי דברי הראשונים ז"ל דברי אלהים חיים מ"מ לא אמנע לכתוב מה שנראה לי", (הקדמת "תורת חיים" חלק א וב).

❖ "אל יתמיה מתמיה עלי איך מלאני לבי לבא לסתור ולסתור דבר מדברי הראשונים והמה חכמים מחוכמים, על זה אשיב ואומר כי אפשר שידעו האחרונים ושיגו יותר מהראשונים משתי בחינות: האחת – מטעם שכבר אפשר שאיש מן האחרונים לקח לעצמו לעיין בדרוש אחד מיוחד והשתדל והעמיק ושם בו כל שכלו ועיונו והשתדלותו, באופן שהשיג בו יותר מדברי הראשונים. השנית – שהנה אנחנו האחרונים עם המעט שהתמדנו בעיון, השגנו הרבה יותר בזמן מועט ממה שהשיגו הם בזמן רב, לפי שבימיהם היו כל החכמות נעלמות ובלתי נשלמות והיו צריכים להוציאם מדעתם בהשתדלות נמרץ, אבל אנחנו מצאנו הכל כשלחן ערוך לפנינו, כל דבריהם וראיותיהם מסודרים, ובאור חכמתם נראה אור והיו לנו לעינים", (הקדמה ל"מגלת אסתר" על ספר המצוות לרמב"ם).

❖ "אל תחשבו שהחכמים יקצפו עלי על אמרי שטעה בדבר מה כי חלילה להם אדרבה יאהבוני כי לא לפניהם יבא חנף ויאהבו החולק עליהם בדעת", (מהר"מ לונזנו, בהקדמת ספרו דרך חיים).

למען האמת, ההתלבטות בנושא שינוי מדעת הקדמונים, היתה כבר בדורות הקודמים לשלחן ערוך, בתקופת הראשונים עצמם. גם בעיני הראשונים, לא היה הדבר פשוט לחלוק על קודמיהם הגדולים, וכך כותב בעל המאור:

"מלא חשק כל חכם לב לדרוש ולתור בין האמת ובין השקר להורות ולהבדיל ויש אשר יגבר החשק הזה עד שיראה כיוצא מדרך המוסר לבחון האמת שנא' אדרבה נגד מלכים בעדותיך ולא אבוש כאותה שאמר רבי ילדות היתה בי והעזתי פני בנתן הבבלי,

לא עיין ברשב"א כלל".